

Informeel en Direct **Een majeure verandering**

Prof. Dr. A.C. Zijdeveld

Informeel en Direct

Een majeure verandering

---

*Voordrachten, uitgegeven vanwege het Departement Rotterdam van de
Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, IX.*

Rotterdam, 2010

Informeel en Direct

Een majeure verandering

Prof. Dr. A.C. Zijdeveld

Ten geleide

Het Nut vierde in 2010 z'n 225^e verjaardag met het organiseren van een drietal lezingen. De derde lezing werd onder de titel: *Informeel en Direct* verzorgd door emeritus hoogleraar Prof. Dr. Anton C. Zijderveld voor een wederom talrijk gehoor op 17 november 2010 in de Aula van de Erasmusuniversiteit. Met spreker en plek werd ook de band tussen stad en universiteit nog eens benadrukt. Commentaar op de lezing werd ter plekke geleverd door Dr. Alexander Rinnooy Kan.

Rotterdam, december 2010

Dames en Heren

Het Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen, doorgaans aangeduid als 't Nut, heeft in de afgelopen jaren een interessante reeks van voordrachten georganiseerd. Ze werden fraai uitgegeven in een zevental handzame boekjes die het lezen alleszins waard zijn. De sprekers en auteurs bogen zich over verschillende fenomenen en processen die in hun ogen typerend waren voor de veranderingen die ons land heeft doorgemaakt. Zo werd in de eerste voordracht de betekenis van de factor godsdienst in het debat over de multiculturele samenleving belicht. De tweede voordracht gaf een indringende analyse van het belang van een beschavingsoffensief in de troebelen van de hedendaagse samenleving. Onder de pakkende titel 'Het onderwijs verzuipt' werd een gloeiend pleidooi gehouden voor een andere aanpak in onze educatie, waar zoveel geld mee gemoeid is en waar zoveel mis gaat. De vierde voordracht analyseerde de toverwoorden van de democratie: wat betekenen veel gebruikte woorden als volk, vrijheid en gelijkheid eigenlijk? Een heel dominant toverwoord is identiteit geworden. De vijfde lezing stelde dit aan de orde onder de titel 'Welke identiteit?' En dan gaat het meestal ook over burgerschap. Dat was het thema van de zesde voordracht: 'Burgerschap en cultuur'. De tot nu toe laatste en na **7**

vanmiddag voorlaatste lezing besprak de spanning tussen godsdienstkritiek en religieuze verlichting.

Stuk voor stuk zijn dit belangrijke en interessante onderwerpen die op heldere en dus aansprekelijke wijze door de desbetreffende sprekers/auteurs behandeld werden. Het betreft essentiële veranderingen die ons land in de afgelopen decennia heeft doorgemaakt. De dominante begrippen waren daarbij moderniteit en modernisering. In veel opzichten was ons land voor ruwweg 1960 zowel maatschappelijk als cultureel nog een traditioneel land. Vanaf de jaren zestig zijn we, vaak behoorlijk radikaal, gemoderniseerd. En dan moeten we niet alleen denken aan de supermarkten en de massamedia, aan verbluffende technologische vernieuwingen als de gsm en het internet, aan de internationale verkeersmogelijkheden en de multiculturaliteit. Maar ook aan onze omgangsvormen – dat wil zeggen, aan de manieren waarop we met elkaar omgaan. Daar wil ik het nu over hebben. Onze omgangsvormen zijn sedert ruwweg de jaren zestig van de vorige eeuw in toenemende mate informeel geworden, terwijl wij ook veel directer met elkaar omgaan. Dat geldt voor het alledaagse sociale verkeer, maar ook voor de politiek.

Ik begin met de informalisering. Het voordeel van het **8** ouder worden is dat veranderingsprocessen bewust

zijn meegemaakt en beleefd. Uiteraard kleeft daaraan het bekende probleem dat het verleden mooier wordt voorgesteld dan ze was en het heden ten onrechte wordt bekritiseerd. Als ik persoonlijke herinneringen ophaal aan de tijd dat ik volwassen werd – het waren de jaren vijftig – dan moet ik beginnen te zeggen dat ik het geen prettige tijd vond. Maar terugkijkend vanuit het hier-en-nu en dat met een sociologische blik was het wel een opmerkelijke en in veel opzichten ook fascinerende tijd.

Om te beginnen leefden we in de jaren vijftig in een hecht verzuilde samenleving. Ons leven speelde zich af in levensbeschouwelijk gefundeerde instituties. Niet alleen het onderwijs, van basis- tot en met hoger onderwijs, was levensbeschouwelijk ingericht. Dat was ook zo in de gezondheidszorg, in de media – de kranten en de radio. Verzuild was het verenigingsleven, waren de vakbonden en werkgeversorganisaties en niet te vergeten de politieke partijen. Rooms-katholieken, de rekkelijke hervormden en de precieze gereformeerden, de sociaal-democratische en de liberale humanisten leefden naast elkaar en vaak ook langs elkaar. Het waren zuilen omdat ze vertikaal, dwars door de rangen en standen van de samenleving heensneden. Zo was het moeilijk om de arbeidersklasse te mobiliseren, omdat die zich merendeels primair identificeerde met de eigen zuil, niet met

de eigen klasse en stand. We hadden dan ook in de jaren vijftig geen stakingen. Die begonnen na 1960 toen de verzuiling ging veranderen.

Doorgaans worden de verzuilde jaren vijftig als een wat somber en humorloos decennium afgeschilderd. Dat is niet helemaal juist. Over de verzuiling werden ook toen al grappen gemaakt. Als voorbeeld lees ik vier verzen voor uit een Vondelpastiche met de titel 'Rey van Nederlandsche Zuylen'. De dichter was ene 'Joost' waarachter de journalist en schrijver Evert Werkman (1915-1988) zich verborg:

Wy, trotsche Zuylen, stoer en sterck
Die Bint en Dack van Staet en Kerck
    Eendrachtigh helpen dragen,
Staen in de Modder van dit Land
Als Peylers van Beton geplant
    Tot 't Eynde onzer Dagen.

Wy stutten, vroom en kuysch en geel,
Het Roomsche Huys, waer Broeder Beel
    Naest Romme zit te broeden
Hoe hy als Kloeck zyn Kieckensschaer
Voor 't socialistische Gevaer
10   Der Roden kan behoeden.

Zo torst de forsche rode Zuyl
De zware Ernst van Joop den Uyl
    En zyn Partygenoten,
Geen Goliath, die zyn Pilaer,
Van dialectisch denken zwaer,
    Zou durven om te stoten.

De Christelycke Zuylenry
Streeft, van de aerdsche Kluyten vry,
    Etherisch naer Gods Zegen,
Wie ondergraeft haer, nademael
Daerboven Freule Wittewael
    Haer Stoeten zit te wegen? ¹

---

¹ Het volledige gedicht staat in een kleine band met de titel Verzuiling uitgegeven door Uitgeverij Heijnis, Zaandijk, 1959, blz. 26v. Het bevat kleine bijdragen van onder anderen Jan Blokker, Remco Campert, Karel Jonckheere, maar ook een grondig wetenschappelijk artikel over verzuiling van de hand van de toenmalige Utrechtse hoogleraar sociologie J. P. Kruijt. **II**

Ik houd het bij deze korte aanduiding van de verzuiling, maar noem nog wel twee belangrijke aspecten. Ten eerste de mislukking van de doorbraak tussen 1945 en 1950. In de gijzelaarskampen ontmoetten de elites van de zuilen elkaar en velen van hen concludeerden dat de samenleving erbij gebaat zou zijn indien de verzuilde scheidingen en onderscheidingen doorbroken zouden worden. Vooral progressieve confessionelen en aanhangers van de vooroorlogse SDAP wilden met een nieuwe progressieve partij, de PvdA, deze doorbraak realiseren. Liberalen richtten de VVD op en zochten naar meer liberale wegen om de verzuilde structuren open te breken. De doorbraak mislukte. De confessionelen – de Rooms-Katholieken, de hervormden en de gereformeerden – maar ook de sociaal-democratische en liberale humanisten kwamen met eigen politieke partijen de politieke arena binnen. Die mobiliseerden hun achterbannen in verzuilde instituties, vooral in het onderwijs, de gezondheidszorg en het verenigingsleven. Dat gebeurde om de simpele reden dat ze alleen op die manier in de samenleving en de politiek macht konden vergaren en behouden. Want dat mogen we niet vergeten: het gaat in de verzuiling primair om macht!

12 Een tweede aspect dat ik wil accentueren is het feit dat de zuilenstructuur behoorlijk paternalistisch, van bovenaf

(top down), door invloedrijke mannen (geen vrouwen!) bestierd werd – inderdaad meer bestierd dan bestuurd. De zuilenstructuur was door en door elitair. Men moest van 'goede komaf' zijn, of hoogopgeleid om in de top van de zuilenstructuur te kunnen opereren. Deze top maakte uit hoe ons land moest reilen en zeilen en daarbij ging men uit van de stelling dat levensbeschouwelijke tegenstellingen door hen overbrugd moesten worden, want het land moest nou eenmaal bestuurd en – dat mogen we niet vergeten! – na een verwoestende oorlog weer opgebouwd worden. Het cliché we agree to disagree heerste – of in het Nederlands: 'we moeten samen door één deur kunnen gaan.' Wat wij nu 'polderen' noemen heeft in de verzuiling van de jaren vijftig zijn oorsprong.

Deze elite was paternalistisch, verlicht autoritair en vooral ook zeer formalistisch. Men was gesteld op goede manieren die zich vooral moesten uiten in respect voor heersende regenten in de toppen van de zuilen. Ze wisten wat goed was voor 'hun' burgers en deze burgers waren gehoorzaam en politiek passief. Dit verlicht autoritaire en formalistische paternalisme doordrenkte de hele samenleving. Zo herinner ik me nog levendig de verhouding tussen hoogleraren en studenten in de jaren vijftig. De universiteit was nog klein en de contacten tussen studenten en professoren intensiever dan nu, zij

het volstrekt par distance. Professoren en niet te vergeten hun echtgenotes hoorden tot een soort verheven kaste die weliswaar in een andere wereld leefden maar doorgaans hun studenten vaderlijk bejegenden – streng maar niet altijd rechtvaardig. Tentamens werden bijvoorbeeld vaak bij de hoogleraar thuis, in zijn studeerkamer, afgenomen. Geen multiple choice dus in een volle collegezaal, doch een goed gesprek met de professor in zijn hooggeleerde ambiance. De huishoudster of zelfs wel eens de vrouw van de professor bracht dan een kopje thee met een koekje. Als de hoogleraar je aardig vond, slaagde je, zoniet dan moest je enkele maanden later nog maar eens terugkomen. Er waren geen instanties en procedures om tegen deze vaak willekeurige beslissing in beroep te gaan. Met andere woorden, de professor kon wel informeel doen, de student moest dat niet in zijn hoofd halen. Tutoreren en het gebruik van de eerste naam waren volstrekt ondenkbaar. De professor sprak de student altijd aan met ‘meneer’ en met ‘u’. (Vrouwelijke studenten waren er ook, zij het in de meeste faculteiten nogal spaarzaam.) Als iemand al zijn sociale boekje te buiten ging en een hoger geplaatste onterecht tutoyeerde, dan was de kille reactie: ‘Ik herinner me niet ooit met u geknikkerd te hebben.’ Je werd dan ruw op je plaats gezet – de plaats in de rangorde van een samenleving van standen.

Overigens uitte dit formalisme zich ook in onze kledij. De professor was uiteraard formeel gekleed – een vaak driedelig pak met das – maar wij studenten waren dat ook. Je ging niet in vrijetijdskleding naar college en op het kandidaats- en doctoraal examen droeg de student een jacquet. Het college was een social event, een soort ceremonie. De hoogleraar kwam een kwartier te laat (het fameuze ‘academische kwartier’) binnengeschreden en de studenten stonden dan op. Achter de katheders plaats genomen hebbende, prevelde de professor met een welwillend gebaar: ‘Gaaf u ziffen.’ Dan begon zijn hoorcollege.

Ik concentreerde me om het wat levendig te houden op eigen ervaringen in de universitaire wereld, maar ook daarbuiten – in de werelden van de politiek, de arbeid, de gezondheidszorg, de verenigingen – heerste dit paternalistische formalisme. Hier is wel een kanttekening bij nodig. Het is een misvatting te menen dat het protest tegen dit autoritaire formalisme eerst in de jaren zestig met als haast mythische datum ‘1968’, uitbrak. Niet in de door de conservatieve corpora gedomineerde studentenwereld, maar in de werelden van de kunst barstte de kritiek op deze formalistische en autoritaire cultuur in de jaren vijftig los. De schilders van de Cobra-groep bijvoorbeeld en de experimentele dichters die de Vijftigers werden genoemd realiseerden een echte, culturele doorbraak.

Karel Appel, schitterend door Jan Vrijman gefilmd, smeet met verf op het doek. Gevraagd naar zijn methodiek riposteerde hij 'ik rotzooi maar wat aan!' Dichters als Lucebert en Campert, maar ook schrijvers als Hermans, Van het Reve en Mulisch creëerden een werkelijkheid die schril afstak bij het verzuilde leven van de meeste Nederlanders. Wij jongeren smulden ervan, maar mochten op de middelbare school deze boeken niet op onze literatuurlijst zetten. Eerst in de jaren zestig kwamen we massaal in opstand. Ook toen namen de stakingen toe. En de zuilenstructuur maakte plaats voor de verzorgingsstaat.

Eén nogal verwaarloosd aspect wil ik uit deze golf van veranderingen sedert 1960 naar voren halen: de almaar toenemende informalisering. Ik herinner me nog levendig dat ik in 1963, toen ik in Amerika aan een Master's Degree ging werken, verbaasd was over de informele omgangsvormen van studenten en professoren. Mij werd door de professor bij wie ik ging studeren meteen gezegd dat ik hem bij de voornaam mocht aanspreken. Ik vond dat aanvankelijk erg moeilijk maar was blij dat de Engelse taal het 'u' van onze taal niet kent. Het duurde even voordat ik begreep dat er wel degelijk een soort van 'u' als aanspreekvorm bestaat, namelijk het met twee woorden spreken: niet zomaar 'yes' en 'no', maar 'yes sir', 'no sir', 'yes ma'am', 'no ma'am'. Toch verschilde het

sociale klimaat aan een Amerikaanse universiteit enorm van wat ik in Nederland gewend was. Wij vonden Amerika dan ook 'moderner' en vooral 'informeler' dan Nederland.

In de jaren zeventig, tachtig en negentig is echter de informalisering van onze omgangsvormen sterk toegenomen. In het begin van de jaren zeventig, toen ik een jonge hoogleraar in Tilburg was, werd ik niet alleen door studenten maar ook buiten de universiteit als professor aangesproken. Brieven begonnen steeds met 'Hooggeleerde Heer' en die titulatuur werd ook op de enveloppen aangehouden. Na mijn ervaringen in Noord-Amerika – New York en Montreal – vond ik dat behoorlijk overdone, maar het streefde eerlijk gezegd ook wel mijn jeugdige ijdelheid. Dit is nu totaal voorbij. Regelmatig krijg ik brieven die geadresseerd zijn aan 'Anton Zijderveld' en op de e-mail word ik ook door mij onbekende lieden begroet met 'Hoi Anton'. Studenten willen ook niet meer met 'u' worden aangesproken. Overigens valt het mij op dat ze omgekeerd nog wel enige schroom hebben mij met mijn voornaam aan te spreken.

De misvatting bestaat dat deze informalisering ook een grotere gelijkheid zou betekenen. Dat is niet het geval. Het is sociologisch belangrijk een onderscheid te maken tussen gelijkheid en gelijkwaardigheid. Bij gelijkheid **17**

gaat het om afwezigheid van grote verschillen in inkomen, bezit, vermogen en macht. We hebben het dan over een egalitaire klassenstructuur. Bij gelijkwaardigheid gaat het om afwezigheid van verschillen in aanzien, prestige en gezag. We spreken dan van een egalitaire standenstructuur. In het proces van modernisering is de armoede van vorige eeuwen behoorlijk teruggedrongen, maar zij is niet verdwenen. We hebben nog steeds een klassenstructuur met behoorlijk grote verschillen in inkomen, bezit, vermogen en macht. Maar de modernisering heeft wel nogal radikaal de ongelijkwaardigheid van de vroegere standenmaatschappij teruggedrongen. Standverschillen zijn nog aanwezig, maar bij lange na niet zo sterk als voor 1960. We noemen het ook wel nivellering. De Duitse socioloog Helmuth Schelsky merkte eens op dat een moderne maatschappij gekenmerkt kan worden als een 'nivellierte Mittelstandgesellschaft'.

Deze sociaal-culturele informalisering en nivellering is overal waarneembaar, zelfs in de West-Europese koningshuizen, niet in het minst in ons koningshuis. Voor Juliana moest nog naar een prins als echtgenoot worden gezocht. Beatrix trouwde met een man uit de Duitse adel. Maar Willem Alexander vond zijn vrouw in de Argentijnse burgerij. Alle andere prinsessen van zijn generatie zijn eveneens van burgerlijke huize. Ze worden

bij hun huwelijk ineens verheven tot de top van de adellijke hiërarchie, wat ook gebeurt met hun kinderen. Ze vormen aldus een verburgerlijkte monarchie van onze 'genivelleerde middenstandssamenleving'. Het is de vraag of deze verburgelijking en informalisering niet de legitimiteit van ons koningshuis ondermijnen. Een monarchie heeft er ook in een moderne samenleving baat bij enige afstand te bewaren tot de bevolking. Als zij 'gewoon' wordt, verliest ze aan kracht en loopt ze gevaar overbodig te worden.

Dit brengt ons bij een ander proces dat met de informalisering gelijk op gaat, daar zelfs voor een belangrijk deel door veroorzaakt wordt: het in toenemende mate direct worden van onze omgangsvormen. Vroeger kenden we het begrip 'onparlementair gedrag', dat was een brutaal, onfatsoenlijk, grof gedrag dat afweek van de omgangsvormen in het parlement. Maar de parlementaire omgangsvormen zijn in de afgelopen decennia grondig veranderd. 'Effe dimmen!', 'de minister is knettergek', 'dit is socialistisch huilie huilie' en soortgelijke uitroepen zijn nog wel een uitzondering, maar de omgangsvormen in het parlement zijn toch veel minder 'parlementair' dan enkele decennia terug. Een onderdeel van deze nieuwe directheid zijn de one-liners, korte kreetachtige uitdrukkingen die gretig door de media worden geregistreerd,

gedrukt en uitgezonden. Opvallend is dat deze directheid dikwijls verward wordt met duidelijkheid. Het is een brutalisering van de taal die, vrees ik, een geestelijke en zelfs morele vergroving inhoudt.

Kenmerkend was de one-liner van Pim Fortuyn die overigens vaak verhaspeld wordt: 'Ik zeg wat ik denk en ik doe wat ik zeg!' Het is een krachtig statement maar roept bij nadere beschouwing toch wel vragen op. Is het wel verstandig om in de omgang met elkaar te zeggen wat we denken? Is het voor een alledaags gesprek, of voor een moeilijk gesprek tussen werkgever en werknemer, waarin kritische noten gekraakt moeten worden, wel verstandig te zeggen wat wordt gedacht? Een conflict is zo snel geboren en kan behoorlijk uit de hand lopen als er ook nog gedaan wordt wat eerst gedacht en gezegd werd.

Samen met de informalisering is deze directheid onderdeel van de modernisering van ons land, zij het dat zij cultuurhistorisch gezien een oudere oorsprong heeft. Een belangrijk verschil tussen katholieken en protestanten is precies op dit punt gelegen. Protestanten, vooral als ze calvinisten zijn, vinden het doorgaans oneerlijk om niet te zeggen wat ze denken. Katholieken die niet schromen een 'leugentje om bestwil' te verkondigen en doorgaans

20 de directe kritiek of aanval vermijden, noemen deze

eerlijkheid een botheid die als kwetsend wordt ervaren. Tussen 1971 en 1985 doceerde ik als protestant aan de toenmalige Katholieke Hogeschool Tilburg. Ik ergerde me in toenemende mate aan de vergadercultuur aldaar die gekenmerkt werd door omtrekkende bewegingen, door niet recht toe recht aan te zeggen wat men vindt en wat men wil gaan doen. Toen ik wegging zei mij een collega met een onkatholieke eerlijkheid dat het goed was dat ik wegging, want dat ik te direct was. Dat – zo voegde hij eraan toe – zal aan de Erasmus Universiteit Rotterdam beter gewaardeerd worden. Hij had daarin gelijk, zij het dat ik in deze universiteit gelukkig niet tegen de geest van Calvijn doch tegen die van Erasmus aanliep. (Al moet ik hier weer aan toevoegen dat de geest van Erasmus nogal verschaald wordt door de dominante managers in het hoger onderwijs. En eerlijk is eerlijk, de Universiteit van Tilburg is na 1985 ook in tal van opzichten moderner geworden.)

In het alledaagse leven zijn onze omgangsvormen waarneembaar directer geworden. Het overvloedige tutoyeren is niet alleen een kwestie van informalisering maar ook van grotere directheid. Het vermindert de afstand tussen mensen. Vaak zelfs letterlijk en lichamelijk, want het overvloedig kussen van vrouwen door mannen – en ook van vrouwen door vrouwen en soms van mannen door

mannen – is in de plaats gekomen van de handdruk. Het is in die zin ook ouderwets om het onprettig te vinden in het sociale verkeer lichamelijk aangeraakt, laat staan gekust, te worden. Ik merk bij mijzelf ook nog steeds deze postcalvinistische weerzin wanneer een mij relatief onbekende dame me naar zich toetrekt om gekust te worden en al helemaal wanneer een mij relatief onbekende man me tracteert op een zogenaamde bear hug.

Deze moderne directheid werd vroeger onbeschaafd genoemd. Men hield psychisch en fysiek een zekere afstand tot elkaar. Hoe moeten we dat normatief beoordelen? Ik wil daar enkele gedachten over formuleren.

Om te beginnen hebben de informalisering en de directheid ons omgaan met elkaar versoepeld. We gaan gemakkelijker met elkaar om en hoeven ons niet achter statusposities te verschuilen. Dat brengt ook met zich mee dat er minder autoritair wordt opgetreden. Gezag is nog steeds belangrijk maar die is niet met een bepaalde status in de samenleving verbonden, doch moet verdiend worden. Kort geformuleerd is de vroegere aristocratie verdreven door een meritocratie. Het gezag van een arts, advocaat, priester, dominee, leraar en hoogleraar is afhankelijk van de desbetreffende expertise en zit niet automatisch vast aan het beroep. Dat gezag kan ook

verspeeld worden, wat in vroegere tijden toen het professionele gezag hecht verbonden was met de status van het beroep, ondenkbaar was. Het gezag van een professor is niet meer verbonden met het beroep van hoogleraar – deze benaming alleen al is ouderwets – maar hangt nu af van de kwaliteit van zijn wetenschappelijk onderzoek en wetenschappelijk onderwijs. Het welhaast magische aura van het professoraat is vervangen door de benodigde expertise van dit beroep. Informalisering en directheid zijn daarmee nauw verbonden.

Maar er zijn ook nadelen aan deze modernisering van de omgangsvormen verbonden. Om te beginnen is het de vraag of het wel goed is dat mensen te dicht op elkaar leven, dat de psychische en lichamelijke afstand tussen mensen afneemt. Moderne mensen zijn sterk geïndividualiseerd en verschillen daardoor onderling enorm. Het is daarom sociologisch en psychologisch belangrijk dat zij niet te direct en informeel met elkaar omgaan want daar kunnen juist door de onderlinge verschillen tijd en energie verspillende conflicten uit voortkomen. Om dat te vermijden zijn de institutionele verbanden, zoals het gezin, de kerk, de school, de vereniging, belangrijk. Zonder larmoyant te worden geef ik een wat extreem voorbeeld uit mijn vroege jeugd. Ik was tussen mijn vierde en achtste levensjaar in een Japans interneringskamp op midden-Java. Het kamp

zelf was een totalitair instituut opgezet door een totalitair, fascistisch regime. Maar binnen dat kamp, dat uitsluitend bevolkt werd door vrouwen en kinderen, waren de instituties van een civil society, een burgersamenleving, afwezig. Gezin, familie, school, kerk, vereniging – ze waren er niet. Men leefde verbindingsloos bijna letterlijk naakt, dicht op elkaar. De omgangsvormen waren op het barbaarse af informeel. Onderlinge conflicten waren aan de orde van de dag. Voeg daar nog honger en dood aan toe en het beeld van een Hobbesiaanse hel doemt op.

Nogmaals dit voorbeeld is extreem, maar geeft wel aan dat wat we vandaag de dag aanduiden met civil society niet zonder institutionele verbanden kan bestaan. Die zijn niet meer de autoritaire structuren van vóór 1960, maar mogen ook niet verdampen in de zogenaamde post-moderne, flexibele netwerken waarin we als geïsoleerde individuen direct en informeel met elkaar omgaan.

Een belangrijk onderdeel van een civil society zijn de ceremonies waarin mensen geformaliseerd en par distance met elkaar omgaan. In een ceremonie vermengen zich spel en ernst. Mensen verkleden zich ervoor en verruilen het alledaagse lopen voor een plechtig schrijden. De misvatting bestaat dat de lust van het verkleden typisch iets van kinderen is. Dat is niet juist. Ook wij volwassenen

verkleeden ons graag. En dan moeten we niet alleen denken aan de meer elitaire vormen van verkleeden, zoals de indrukwekkende mantels, uniformen, hoofddeksels en ordeteken. Zo kennen jongeren – ook kleine kinderen in het basisonderwijs – behoorlijk strikte kledingcodes. Ze kleden zich bewust informeel, maar dat is wel aan codes gebonden. Jeans worden met slijtageplekken en zelfs gaten nieuw gekocht. Het duurde even voordat ik begreep dat losse veters aan een van de gym schoenen en een laaghangende, afgezakte broek tot deze codes behoren. Ik wees een jongeman eens op zijn losse veter en waarschuwde hem dat hij erover kon vallen. Daarmee klasseerde ik mij tot de oudere generatie.

Maar er zijn nog formele en in die zin ouderwetse ceremonies waarvoor de deelnemers zich verkleeden. In een universiteit vinden regelmatig oraties en afscheidscolleges van hoogleraren plaats. Het mag een wonder heten dat deze ceremonies niet door de informalisering en de directheid zijn weggevaagd. Voorafgegaan door de pedel in toga en met rinkelende staf schrijdt het cortège van hoogleraren binnen en achter deze kathedraal spreekt een hoogleraar zijn of haar intrede of afscheidscollege uit.

Ook in een rechtszitting op de rechtbank zijn de staande en de zittende magistratuur in toga's gehuld, daarmee uiting gevend aan het feit dat zij niet als subjectieve individuen doch als vertegenwoordigers van het recht optreden. Daarmee wordt een zekere distantie gecreëerd – een afstand tussen het instituut recht en de burgers. Met name in het strafrecht gaat het om de juridische waarheidsvinding en dat kan op gespannen voet staan met de emoties en opvattingen van de betrokken burgers, in de eerste plaats de slachtoffers van het misdrijf. Het spreekrecht geven aan de slachtoffers of hun nabestaanden is een poging deze afstand te verminderen, de directe betrokkenheid te vergroten. Dat levert een spanning op tussen de objectiviteit van het instituut recht en de subjectiviteit van de betrokkenen. Het is daarbij zeer de vraag of de emoties van de laatsten wel tot hun recht kunnen komen.

Een rooms-katholieke mis is een plechtige ceremonie, waarin collectief de aanwezigheid van Christus wordt gevierd - gecelebreerd. Ook hier pogingen de misviering te informaliseren en de afstand tussen de celebrerende priester en de gelovigen te verkleinen. Zo is het Latijn vervangen door de landstaal. Of daarmee de mystiek van deze ceremonie gediend is, moet ernstig betwijfeld

26 worden. Zelfs in een puriteinse, calvinistische kerkdienst

waarin de mystieke distantie van de mis is afgezworen, draagt de predikant die in de dienst 'voorgaat', een toga met bef.

De kerkdienst, het universitaire college, maar bijvoorbeeld ook een schouwburgvoorstelling en concert in een concertzaal zijn geen ceremonies meer waarvoor men zich speciaal kleedt. Het is in toenemende mate gewoonte geworden in vrijetijdskleding en dus informeel de kerkdienst, de theatervoorstelling, of het concert bij te wonen. Toch valt het op dat de leden van een uitvoerend symfonieorkest nog steeds in rokkostuum of lange jurk gekleed gaan. Ze zijn geen individuele solisten maar de vertegenwoordigers van een collectief en traditioneel instituut, het orkest. Maar het individualiserings- en informaliseringsvirus heeft onder jonge dirigenten weer wel toegeslagen. De nog jonge dirigent van het Rotterdams Philharmonisch Orkest, Yannick Nézet-Séguin, draagt geen rokkostuum. Ook solisten van zijn generatie kleden zich tegenwoordig informeler dan hun oudere collega's.

Ceremonies zijn de dragers van bepaalde tradities die door vorige generaties doorgegeven zijn en vooralsnog de druk van informalisering en directheid hebben weerstaan. Het is kortzichtig dat af te doen als ouderwets. Het is conservatief, maar dan in de zin van het conserveren

van omgangsvormen die bijdragen tot een samenleving die ook in een laatmoderne context beschaafd genoemd mag worden.

Het werd eerder opgemerkt, informalisering maakt de sociale omgang gemakkelijker en dus ook efficiënter en effectiever. Een terugkeer naar de formalistische en autoritaire omgangsvormen van voor 1960 is ongewenst – en sociologisch gezien ook niet mogelijk. Maar wanneer de informalisering leidt tot een vergaande directheid in de omgangsvormen stuiten we op een niet gering maatschappelijk probleem. Immers als de combinatie van informalisering en directheid in een samenleving dominant wordt, zal deze samenleving onherroepelijk aan beschaving inboeten.

Gezien het huidige politieke en sociale klimaat in ons land, moeten we ons daarover ernstig zorgen maken. De vraag dringt zich dan wel op wat we eraan kunnen doen. Mijn antwoord zal u teleurstellen, zeker wanneer u een meer progressieve inborst heeft dan ik. Het is een kwestie van opvoeding. Kinderen zeggen natuurlijk niet meer 'u' tegen hun ouders, maar de sociale informalisering begint al, wanneer ze hun ouders bij de voornamen aanspreken. Vaak hoor je een moeder zeggen dat ze de beste vriendin van haar dochter is. Iedere distantie tussen hen beiden

moet vermeden worden. De dochter kan en moet haar moeder-als-vriendin alles zeggen. Maar doet de moeder dat omgekeerd ook, bijvoorbeeld wanneer ze buiten het huwelijk een relatie onderhoudt? En loop je als ouder zomaar zonder te kloppen de kamer van je kind binnen? Op school, zelfs in het basisonderwijs, wordt kinderen vaak gezegd dat ze de leraar of lerares mogen tutoyeren en bij de voornaam noemen. Maar kan een leraar of lerares wel een vriend of vriendin van de leerlingen zijn? Overigens kan men vernemen dat deze informalisering in het onderwijs weer wordt teruggedrongen: de leraar en lerares zijn geen vriend en vriendin van de scholier. Dat geldt trouwens ook voor politieagenten. In een formaliseringscampagne met als oogmerk het respect voor het instituut politie te vergroten wordt opgemerkt dat een agent geen vriend van de burger kan zijn, want een vriend bekeurt zijn vrienden en vriendinnen niet. Ook hier is een zekere mate van distantie noodzakelijk.

De roep om meer respect kan niet om het feit heen dat de combinatie van informalisering en directheid in kracht af moet nemen. Het gaat niet om een ouderwets autoritair respect dat eenzijdig door hogergeplaatsten van lagergeplaatsten wordt geëist, maar om wederzijds respect: van de leerling voor de leraar, van het kind voor de ouder, van de burger voor de agent – maar ook omgekeerd: van

de leraar voor de leerling, van de ouder voor het kind, van de agent voor de burger. Dat is inderdaad een soort van spel met onderscheiden rollen, een spel dat we in deze tijd moeten leren te spelen.

Daarbij gaat het uiteindelijk om het bewaren van een zekere afstand tot elkaar. In de wereld van de volwassenen hoeven we niet terug te keren tot de opmerking 'ik meen me niet te herinneren ooit met u geknikkerd te hebben'. Maar het bewaren van enige distantie en stijl kan in ons omgaan met elkaar wel degelijk gerealiseerd worden. Ik was eens aanwezig op een tuinparty in Den Haag. De joyeuze gastvrouw zoende ter verwelkoming alle aankomende gasten – driemaal en in de lucht. Toen kwam er een oudere, gedistingeerde Haagse heer de tuin in. De gastvrouw stapte met open armen op hem af. Hij zette een stapje terug en zei met afwerende handen: 'Nee, geen kus. Ik schud uw hand.' Ik bewonderde hem, want ik had er, toen ik die tuin binnenkwam en door de gastvrouw begroet en gezoend werd, de sociale moed niet toe gehad.

Inderdaad, het vergt courage civil, civil courage, burgerlijke moed om tegen de combinatie van informalisering en directheid die een vergroving van onze omgangsvormen teweegbrengt, in te gaan.

Colofon

Deze publicatie is het negende deel in een reeks uitgegeven door het Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen.

Ontwerp en opmaak:

Sirene Ontwerpers, Rotterdam

Druk:

Europoint Media, Rotterdam

Oplage:

600 exemplaren

Deze uitgave is niet voor de handel bestemd.

Departement Rotterdam van de Maatschappij tot Nut van 't Algemeen

Eind 1784 werd in de Republiek der Verenigde Nederlanden een circulaire verspreid die de ontvangers vroeg toe te treden tot een genootschap dat de 'verbetering van het burger- en schoolwezen' beoogde. De nog bestaande Maatschappij tot Nut van 't Algemeen werd toen geboren. Na Amsterdam en Bodegraven volgde de oprichting van het departement Rotterdam op 24 augustus 1785 in de Stads-Doelen. Het departement heeft talrijke initiatieven ondernomen op het terrein van onderwijs (scholen, Nutsacademie, Volksuniversiteit) en volksoontwikkeling (leesbibliotheek, spaarbank), om enkele voorbeelden te geven. De instellingen zijn meestal een eigen leven gaan leiden, zodat het departement thans initiatieven steunt op het gebied van onderwijs en van volksoontwikkeling.